

КАЛАКУРА Я. МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ /
Я. С. КАЛАКУРА, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, М. Ф. ЮРІЙ. – КИЇВ: ГЕНЕЗА, 2017. –
560 С.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси, що відбуваються у сучасному світі, актуалізують науковий інтерес до особливостей формування і розвитку окремих національних держав, регіональних цивілізацій. При цьому важливу роль відіграють культурно-ментальні основи, духовні цінності суспільного розвитку народу. Сферою, де реалізуються душа і характер народу, його традиції і свідомість, вдача, моральні й світоглядні орієнтири є менталітет.

По-перше, значення менталітету важко переоцінити, оскільки він є чинником, що визначає поступ нації у світовій цивілізації. По-друге, в умовах, коли Україна інтегрується у європейський і світовий простір, питання збереження національної ідентичності та ментальності, є серед найпріоритетніших.

Наукове обґрунтування ментальних ознак української цивілізації, її духовних підвалин, історичних витоків й основних етапів розвитку від найдавніших часів до сьогодення досліджено у колективній монографії відомих українських дослідників Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія “Ментальний вимір української цивілізації”. Науковці проаналізували теоретико-методологічне, історіософське та історіографічне підґрунтя цивілізаційного осмислення ментальності українського народу. При цьому досліджено еволюцію ментального образу українців під впливом зародження писемності, прийняття християнства, формування козацтва, розвитку книгодрукування, університетської освіти, науки, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва, історіософії Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського та ін.

Вивчення ментальності української нації диктує саме життя. Як зазначають автори у вступі книги, нині дедалі більшої актуальності набуває послідовна адаптація українського соціуму до культурно-ментальних стандартів країн Європейського Союзу при неухильному збереженні та примноженні національних традицій і самобутності, одним із індикаторів яких виступає український менталітет. Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій переконані, що ментальність виступає стрижнем української цивілізації як об'єктивно існуючої реальності, контури якої склалися історично в межах етнічної території українців і мають локально-межовий характер, маючи історично сформовану спільноту – українську націю, територію, культуру, мову спілкування, звичаї, політичну організацію суспільства у форматі суверенної держави. Незважаючи на гострі дискусії щодо сутності українського менталітету і наявності окремої української цивілізації, пошук шляхів їх взаємодії, взаємопроникнення та утвердження на ґрунті історичної соціокультурної спадщини українства, тісно зв'язаної з європейськими цінностями, є цілком виправданим, особливо з погляду сучасних євроінтеграційних процесів, і висувається на передній план наукових студій. Важливість рецензованого дослідження посилюється також тим, що питання ментального виміру української нації через призму цивілізаційного пізнання історичного процесу є недостатньо дослідженою, але перспективною проблемою гуманітаристики. На нашу думку, досвід ментальної історії українства дасть змогу осмислити питання, пов'язані із геополітичними координатами України, пошуку її місця у світовій спільноті. Крім того, знання українських ментальних

особливостей дозволить дати адекватні відповіді на суспільно-політичні події, що відбуваються на сучасному етапі української історії, зокрема, слугуватимуть ефективною стратегією протистояння імперській агресії в ідеологічній сфері. Тому поява колективної монографії Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія “Ментальний вимір української цивілізації” є вчасною та потрібною. На підставі опрацювання української і зарубіжної наукової літератури, широкого кола джерельної бази подано фаховий та оригінальний погляд українських науковців на провідні тенденції й закономірності зародження, становлення і розвитку ментальних ознак української цивілізації з найдавніших часів до сьогодення, показано слабкі й дискусійні місця, заповнено певні прогалини, запропоновано низку рекомендацій щодо подальших студій і оновлення ментальності українців, осмислено повчальні уроки минулого, обґрунтовано шляхи досягнення цілісності цивілізації і культури, їх взаємодії і взаємодоповнення в сучасних умовах.

Книга складається із вступу, висновків, 10 розділів та 37 підрозділів. Структура дослідження є цілісною й логічною, характеризується висвітленням сутності ментального виміру української регіональної цивілізації, її феномену, історії та сучасних особливостей, спираючись на цивілізаційне розуміння історичного процесу.

Авторська концепція дослідження дала змогу науково обґрунтувати як теоретико-методологічні аспекти ментального обличчя української цивілізації, так і розкрити практичні аспекти вияву ментального образу українців у різні історичні епохи, зокрема, княжу, козацько-гетьманську та імперську добу, з'ясувати відродження і утвердження етноментальної ідентичності українців у роки Української революції 1917–1921 рр., її деформацію в умовах окупації та комунізації України, показати особливості української ментальності у роки відновлення державної незалежності.

Ярослав Калакура, Олег Рафальський та Михайло Юрій зауважують: “Ментальність є візитівкою кожної людини, кожного народу і нації, кожного суспільства, в т. ч. й українського. Вона виступає як інтегральна культурно-духовна і етнопсихологічна ознака нації, вияв душі кожної людини, характеристикою біографії нації, її цивілізації” (с. 6). З огляду на це, дослідження розгортається навколо двох ключових концептів: української цивілізації та української ментальності. Перша – як історично сформована на власному ґрунті спільність людей і об'єктивна реальність, що складає сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж понад тисячолітню безперервну історію – від найдавніших часів до сьогодення. Іншу – українську ментальність – автори трактують як “глибинну і відносно усталену сукупність найбільш характерних спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, що визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності і власний образ світу” (с. 8). Відтак, ментальність, на думку авторського колективу, постає як живий організм, який розвивається з найдавніших часів до сучасності, має властивість до модернізації, що пов'язано із цивілізаційно-інтеграційними процесами.

Науковці акцентують увагу на історичних передумовах і концептуальних засадах дослідження ментальності, з'ясовують ментальність як концепт в українській та зарубіжній гуманітаристиці. При цьому автори переконані, що саме завдяки особливостям менталітету українців, їх розважливості й толерантності в Україні не відбулося соціальних вибухів у ході Помаранчевої революції 2004 р. та Революції гідності 2014 р. Цілком слушно дослідники зазначають про потужний вплив ментальних надбань українців на реформування нашого суспільства, євроінтеграційні процеси, подолання корупції, а також вони слугують відсічі путінській агресії проти України, звільненню Криму і тимчасово

неконтрольованої території Донбасу від російської окупації, а з іншого боку – засвідчують поглиблення ментальних відмінностей українців від росіян на тлі масштабної дегуманізації сучасного російського суспільства, втрату ним людяності, наростання насилля в РФ та ігнорування міжнародного права (с. 32–33). Власне, проблема окремішності української і російської стихії не нова в українській історичній науці, проте Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій внесли чимало новаторських аспектів у вказане питання, пов'язуючи вплив ментальності на становлення і формування цивілізаційного статусу України. На основі значного матеріалу професійно осмислено, чи є Україна самостійною цивілізацією або виступає як варіант східноєвропейської (православної цивілізації). Розглядаючи Україну як самостійну і самодостатню цивілізацію, автори не позбавлені критичного погляду на специфіку зародження, формування та характеристику притаманних їй особливостей. Зазначено, що хоча в суспільстві є розуміння про те, що наше місце в Європі, але “ментальна тінь минулого”, не дає нам змоги відстоювати його рішучіше і наполегливіше. Червоною ниткою у праці прослідковується думка, що підрив суверенітету починається, власне, із контролю над ідентичністю та культурою як важливими генераторами ідентичності. Тому, на переконання науковців, менталітет виступає культурно-історичним кодом нації, пріоритетною ознакою її цивілізації. Водночас, серед різновидностей менталітету, всі з яких сформувалися історично, першочергове значення має етнічний.

Окреслюючи ментальний вимір української цивілізації, автори, природно, вдаються до аналізу ключових віх української історії. Важливе місце у складанні ментальності та формуванні цивілізаційного образу Русі-України посідає Княжа доба як період активного творення владно-політичного менталітету українців під впливом християнізації та візантизації держави. Серед її особливостей, що спонукають до роздумів, названо те, що княжа Україна, з одного боку, стала містком активних економічних, політичних і культурних зв'язків між Західною Європою і Сходом, а з іншого – зіткнулася з появою на її рубежах нових центрів державності, посиленням цивілізаційного розколу Заходу і Сходу, наростанням відцентрових тенденцій, руйнівними ударами з боку Золотої Орди, намаганням Московського царства привласнити київську традицію. Ментальність Київської держави знайшла відображення у традиційній культурі, в повсякденні, що були успадковані громадами Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держави, продовжували збагачуватися під впливом нових реалій (с. 139).

Глибинні зміни в ментальності українців, у способі їх життя, мислення і світосприйняття, на думку Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія, пов'язані із козацько-гетьманською добою, яка відкрила нову сторінку формування цивілізації України. Автори зазначають, що до нині ментальне обличчя козаків викликає чимало дискусій, зокрема, вони називають основні концепції походження козацтва, жодна з яких, за їх переконаннями, не може пояснити всю складність виникнення і формування козацтва, оскільки базується на якомусь одному чиннику з економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас, дослідники вважають, “що в особі козацтва маємо прашурів Київської держави, а також намадських груп, які прийняли українську культуру й інституціоналізувалися в межах особливого феномену: етнос-стан” (с. 228). Важливо зауважити, що ментальність українського козацтва формувалася на тлі тих історичних та соціокультурних процесів, які відбувалися в Європі, накладаючись на особливості українського етнічного, суспільного, культурного і релігійного життя із збереженням традиційного укладу. Тому логічним є висновок науковців, що ментальні зміни, які відбувалися в козацькій Україні, протікали в рамках європейського цивілізаційного проекту.

Особливо цінні у рецензованій книзі думки дослідників про те, що у ментальності українців козацько-гетьманської доби зустрілися і поступово синтезувалися дві її складові із власним історичним корінням кожна: традиційна – архаїчно-землеробська (селянська) і ранньомодерна та модерна – козацько-лицарська з її ідеалами особистої свободи, волелюбства, нескореності й народовладдя. Професійно автори підкреслюють: “Травми Переяслава, Андрусова, Батурина і Конотопа, з іншого, поглиблювали розкол українського суспільства, сіяли зерна меншовартості, породжували подвійну лояльність і прислужництва чужинцям... Переорієнтація І. Мазепи на союз зі шведами і формування комплексу мазепинства як протидії імперському синдрому, прагнення до автономії, незалежності й соборності козацької України справили помітний вплив на ментальність провідної верстви українського суспільства – козацької старшини, шляхти і народжуваної інтелігенції, надовго зберегли за собою роль морального та духовного індикатора його національно-визвольного руху, який наближав добу Просвітництва” (с. 536).

Наступний розділ монографії присвячений націотворчим процесам і ментальній трансформації української ідентичності в імперську добу. На основі значного масиву джерел і наукової літератури, дослідники фахово розкрили, з одного боку, національно-культурне пробудження і самоствердження української нації як європейської спільноти, штучно розділеної між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською монархіями – конституційною і абсолютистською, а з іншого – показали глибинні ментальні трансформації українства, розмивання його ідентичності, поглиблення комплексу меншовартості, формування синдрому малоросійства та подвійної лояльності. Відомі українознавці зазначають, що об’єднуючим чинником для українства обох імперій залишалися питомі ментальні якості, побудовані на християнських цінностях, козацько-лицарському дусі вільнолюбства, нескореності та національно-державницькій ідеї, які отримали потужний імпульс від творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Л. Українки (с. 281). Позитивним моментом стало розкриття творчої спадщини будителів українського відродження, їх вплив на ментальні орієнтири та зростання національної самосвідомості українства в той час.

Науковий інтерес викликав розділ, присвячений Українській революції як шансу відродження і утвердження етноментальної ідентичності українців. Окрему увагу автори відводять ментальному виміру Великої війни 1914–1918 рр., яка стала своєрідним випробуванням для східних і західних українців, створила об’єктивні передумови для зростання почуття ідентичності та національної свідомості, скристалізувала національні гасла та сприяла визріванню Національно-визвольної революції, покликаної втілити в життя їх віковичну мрію – створити власну суверенну й соборну державу. Власне, у праці проаналізовано основні етапи революції і державотворення, вказано, що вона внутрішньо переродила українське суспільство, відкрила простір для формування української модерної нації, відродження її питомих ментальних рис. До прорахунків, що перешкодили втримати Українську самостійну соборну державу, дослідники відносять: амбіції її лідерів, взаємопоборення, неготовність йти на компроміси, взаємні поступки, відсутність національної єдності, втручання зарубіжних держав, насамперед більшовицької Росії. Цікаво й фахово науковці розкривають проблеми Української Соборності, зокрема, історичні та теоретико-методологічні засади наукового розуміння концепту в творчості М. Грушевського, І. Франка та ін.; виділяють і характеризують сім компонентів соборницької ідеології, кожна з яких у тій чи іншій мірі має ментальну забарвленість. Досліджуючи історію формування Соборності України, автори привертають увагу до низки нерозв’язаних питань, перспективних напрямів як

подальшого вивчення цієї проблеми, так і утвердження соборності України в суспільно-політичній практиці. А також формують рекомендації щодо обґрунтування оптимальної моделі і шляхів утвердження соборної України як самостійної, цілісної, територіально неподільної, демократичної європейської держави.

Ментальність української цивілізації зазнала серйозного випробування у роки російської окупації та насадження більшовицького режиму, який, за переконанням авторів праці, привніс у національний простір чужу цивілізацію. Серед ментальних травм українського народу в той час Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій відмічають експропріацію приватної власності, насильницьку колективізацію села, голодомори 1921–1922 та 1932–1933 рр., масові репресії, насадження комуністичної ідеології та совкової свідомості, пропаганда “совєтської цивілізації”, події Другої світової війни із мільйонними втратами нації, а також період “брежневщини” із подвійною мораллю і суспільними стандартами, такими як лицемірство, фальш, демагогія, беззаконня, кумівство, що й породило тотальну кризу суспільства, девальвацію цінностей, а відтак, і розпад СРСР (с. 537–538).

Аналізуючи український менталітет в умовах відновлення державної незалежності, дослідники звертають увагу на спротив синдрому совкової ментальності, впливові маргінальності українського політикуму на ментальність суспільства в умовах його посткомуністичного реформування, еволюцію української ментальності в контексті цивілізаційного вибору та євроінтеграції України і її самозахисту перед небезпекою російської експансії та ін. При цьому зазначають, що нині, з одного боку, відроджуються традиційні національні ментальні риси українців, понижені або спотворені в імперські та тоталітарні часи, а з іншого, українська нація набуває нових якостей, зумовлених сучасними державотворчими та євроінтеграційними процесами. Тому логічним видається твердження про те, що еволюція української ментальності на тлі реформ і цивілізаційного вибору України потребує її самозахисту.

Сьогодні Український світ неможливо пізнати, не звернувши погляд на світове українство, яке, інтегруючись у глобальний український простір, репрезентує перед світом свої кращі риси, традиції, засвоює цивілізаційні надбання, зберігаючи власну самобутність і ментальний код української нації. Ці питання також знайшли відображення на сторінках книги. На завершення своїх результатів щодо вивчення історії ментальності української цивілізації відомі науковці висловлюють низку пропозицій, спрямованих на подальше дослідження вказаної проблеми. Зазначено, що національна гуманітаристика покликана продовжити вивчення феномену ментальності, її місця і ролі в структурі української цивілізації, повніше з’ясувати, на яких архетипах і кодах вона постала, як змінювалася впродовж історії та впливала на формування української нації, утвердження її ідентичності, глибше розкрити її взаємодію із локальними цивілізаціями та світовими соціокультурними процесами (с. 539).

Зауважимо, що колективна монографія Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія є глибоким і неординарним дослідженням, котре формує авторський погляд на проблеми ментального виміру української цивілізації від найдавніших часів до сьогодення. Критичний підхід до найновішої української та зарубіжної історіографії із запропонованої проблеми, а також джерельна база, основу якої становлять оприлюднені й ще не актуалізовані або маловідомі джерела, стали визначальними для створення цілісної авторської концепції. Загалом, книга написана на високому теоретико-узагальнюючому рівні, є суттєвим внеском у розвиток сучасної українознавчої науки. Тож праця Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія стане у добрій нагоді для науковців і

викладачів історії, культурології, філософії, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться історією української культури, методологією її цивілізаційного пізнання.

Микола Алексієвць
(Україна),
Оксана Валіон
(Україна)